

Юрченко О. В.,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

Анотація. У статті йдеться про те, що слово як одиниця мови є лише знаком, функція якого – пробудити людську свідомість. І лише в тексті слово набуває незліченної кількості конотацій, стає своєрідним культурним кодом, що містить у собі інформацію про історію, етнографію, національну психологію, національну поведінку, тобто про все, що становить зміст культури.

Ключові слова: текст, ідіостиль, ідіома, конотація, мовний знак, символ.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку лінгвоукраїністики, етнолінгвістики та психолінгвістики встановлено, що в мові відображається не сама дійсність, а уявлення про цю дійсність носія мови, який існує (перебуває) в історично конкретному соціокультурному контексті. Значення слова в будь-якій природній мові обов'язково відображає знання та уявлення людей про навколишній світ, а також дає йому оцінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як справедливо відзначають вітчизняні мовознавці, мова має важливу властивість у процесі свого розвитку накопичувати, зберігати і відображати факти і явища культури народу (С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, В.М. Русанівський, Н.М. Сологуб). Увагу дослідників привертають зміни в суспільно-політичній сфері, а відтак і зміни традиційних стереотипів мислення, що породжують нові змістові параметри відповідних елементів мовної картини світу, зокрема перетворення модально-оцінних компонентів їх семантики.

Особливе зацікавлення викликає також проблематика тексту і відображення в ньому культури народу. Ці терени успішно освоюють такі українські мовознавці, як Б.М. Ажнюк, М.А. Мацейків та ін. Вагомий внесок у розбудову поняття «модель культури», започатковане Г. Хайгером та Е. Сепіром, зробила Л.Т. Бабаханова, висвітлюючи поняття «макро- і мікро-модель культури як сукупність знань, що створюється історично і підлягає постійним змінам» [2, с. 95]. Такий підхід дозволяє виявити найбільш типові моделі культури в кожній із досліджуваних мов, а також функціональні одиниці, що становлять основу цих моделей. До складу зазначених моделей культури входять як універсальні функціональні (первісні значення), так і національні функціональні одиниці (вторинні значення).

Привертає увагу позиція білоруських мовознавців, орієнтована на текст і відображення в ньому культури народу (О.Г. Воронцова, В.А. Маслова, С.М. Прохорова): «Мова відображає національну специфіку бачення, способу фіксації і членування об'єктивної реальності. З одного боку, було б помилковим стверджувати, що мова накладає жорсткі обмеження на пізнавальну діяльність, але з іншого боку, не можна заперечувати факти її фільтрувального впливу на пізнання. Мова ніби накидає на світ найтонше покривало, крізь яке проступають своєрідні для кожної мови обриси об'єктів» [4, с. 82].

Актуальність теми визначається сучасною тенденцією до аналізу мовних явищ у зв'язку з мовленням, мисленням, само-свідомістю, духовним життям і культурою народу. У зв'язку із цим актуальною є потреба введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу, виявлення взаємозв'язків між національно-культурною специфікою мовної комунікації із чинниками соціальними, загальнопсихологічними, власне мовними тощо.

Мета статті полягає у виявленні основних тенденцій національно-культурної специфіки мовлення українців, в аналізі знакових явищ і традиційності образів-символів.

Виклад основного матеріалу. Питання про співвідношення мови і культури необхідно розглядати у двох аспектах: 1) залежність мови від загального культурного стану народу; 2) залежність структурних особливостей окремих мов від форм культури народів, що говорять цими мовами.

Стосовно першого аспекту, то в історії окремих мов є факти, які показують розвиток граматичних систем цих мов в одному напрямі, наприклад, втрата форм двоїни в ряді індоєвропейських і семіто-хамітських мов. Ці факти можна пов'язати з культурним розвитком суспільства, що зумовив розвиток мислення від більш конкретних форм до більш абстрактних. Цією самою причиною пояснюють те, що народ, який перебуває на більш високому ступені цивілізації, оперує більш абстрактними лексичними категоріями, ніж народ із відсталою культурою. Мови народів відсталої культури часто не мають слів, що позначають родові поняття (немає, наприклад, слів для позначення дерева або тварини взагалі, але є багато назв різних їх видів і порід) [7].

Стосовно другого аспекту проблеми основні форми відображення етнокультурної специфіки в мові такі:

1. *Національно-культурна своєрідність словника:* а) у будь-якій мові є безеквівалентна лексика – слова, які не мають однослівного перекладу в інших мовах (6–7% активного словника мови). Наприклад, у якутській: *собоо* – «зробитися несмачним (про м'ясо ослабленої тварини)», *харис* – «відстань між кінцями витягнутих великого і середнього пальців» тощо;

б) слова з однаковою предметною співвіднесеністю можуть мати в різних мовах різні емоційно-оцінні відтінки. Так, наприклад, слон у російських колективних уявленнях – символ незграбності (слон в посудній лавке). Для індійців, які використовують цих тварин на різних роботах і які знають, як обережно вони можуть рухатися, слони уособлюють величну грацію; сказати про жінку, що вона йде ходою слона, – означає охарактеризувати її красу і вишуканість;

в) відмінності у структурі словникового складу мови: центральні елементи культури ширше відображені в лексиці, ніж периферійні, наприклад, індіанські мови майя в південній Мексиці і Гватемалі володіють багатим словником для позначення

маїсу, його видів, стадій росту, частин рослини, вирощування, збирання врожаю, приготування їжі, зате в них немає розгалуженої системи лексики, пов'язаної з механічними приладами, притаманної індоєвропейським мовам.

2. *Фразеологія* нерідко відтворює звичаї або ритуали племен і народностей (укр. *дати гарбуза*), а також колективні уявлення народу. Наприклад, у мові закріплюється уявлення людей про призначення якого-небудь органу тіла людини зберігати ті чи інші емоції. Так, у китайській традиційній медицині та віруваннях *печінка* вважалася осередком всього поганого: гніву, злоби, хтивості; в іранських мовах слово *печінка* вживається для номінації мотивів любові, мужності, дружби (по-таджицьки *моя печінка* – мій коханий); в російській та українській мовах *печінка* асоціюється з уявленням про щось набридливе (сидіти в печінках).

3. *Типологічні особливості нормативно-стилістичної системи мови*. Взаємодія літературної мови та її нелітературних форм, функціональна диференціація мовних засобів визначається всім поступом культурної історії суспільства: історією писемності, літератури, держави, школи, науки і техніки, розвитком соціальної структури суспільства, міжетнічними контактами, симпатіями й антипатіями в них.

4. *Своєрідність мовленнєвої поведінки в різних культурах*. Різні культурні традиції диктують розмаїті моделі поведінки під час виконання тих чи тих соціальних ролей (батьки – діти, вчитель – учень, гість – господар тощо). Наприклад, вербальна агресія в європейській культурі знаходить своє вираження у використанні грубої лайливої лексики. У японській культурі ту саму роль виконує зняття всіх або частини формул обов'язкового етикету.

Щодо впливу культури на мову, відзначимо його очевидність і різноманітність форм; питання ж зворотного впливу – мови на культуру – залишається відкритим. Його наявність стверджували американські вчені Е. Сепір та Б. Уорф – автори гіпотези лінгвістичної відносності, а також німецький лінгвіст Л. Вайсгербер. Вони вважали, що мови по-різному членують світ, репрезентуючи певну мовну картину світу, і людина бачить світ таким, яким він поданий у мові. Мова перетворює явища буття у факти свідомості, тому існують стільки світів і світоглядів, скільки є мов. Мови по-різному відтворюють картину світу, але ці відмінності зумовлені переважно різницею в умовах життя та діяльності народів. Однак завжди можливі зміни однієї картини світу на іншу.

Одним із складних питань менталінгвістики є співвідношення між поняттям як елементом мислення і словом як елементом мови. На думку С.В. Семчинського, «так само, як не можна ототожнювати мислення і мову, не можна ототожнювати поняття і слово. Дуже поширеною є думка, що поняття може виникнути лише на базі слова, що слово є засобом у творенні поняття. Однак причина виникнення поняття перебуває не у мові, а у відображенні свідомістю людини навколишньої дійсності. Причиною утворення поняття була практична діяльність людей, а причиною виникнення слів була потреба в засобі спілкування у процесі повторюваної, життєво необхідної виробничої діяльності. Слово було знаком, за допомогою якого люди позначали певне явище своєї свідомості» [7, с. 20].

Зазначимо при цьому, що між лексичним значенням слів і поняттям є багато спільного. У їх основі завжди лежить узагальнення, тобто відображення загального, постійного, сталого, властивого явищам різноманітної і змінної дійсності. Однак

при цьому в лексичних значеннях різних мов є чимало відмінностей, тоді як поняття принципово не відзначаються національними відмінностями.

Трапляється й так, що самі слова викликають не пов'язані безпосередньо з їхніми основними значеннями асоціації. Звернімо увагу на рядки із книги Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель»: *Дивіться, дивіться! – сказав Пантагрюель. – Ось вам кілька штук, ще не відталіх. – І він кинув на палубу цілу жменю замерзлих слів, схожих на драже, що відливали різними кольорами. Серед них були червоні, зелені, небесно-блакитні, пісочного кольору та золочені. У цьому уривкові вихідним матеріалом для зображення слугували самі слова. Така фантазія зовсім не безпідставна. «Фізичні» потенції слів, їхню приховану семантику автор ніби вивільняє із широкого поля об'єктивної реальності, виокремлює при цьому найістотніші, і на цій основі дає тілесне уявлення про слово. Тут маємо справу з використанням принципу, що лежить в основі побудови метафори як в оригінальній художній творчості, так і в анонімному творенні мови певним народом. Якщо Ф. Рабле деякі слова бачив «червоними та зеленими», а інші – «колючими та кривими», то ми вживаємо в повсякденному мовленні аналогічні кліше: *злий язик, уципливі докори, красне слівце, зелена вулиця, золоті руки*. Тут спостерігаємо чітку взаємодію певних позначень із тими чи іншими емоційними станами, ситуаціями або якостями. Подібно до того, як кожний народ вкладає у буквенний знак власне розуміння, так і традиційні позначення свідчать про відповідні специфічні риси національного характеру.*

Усе наше буття сповнене незчисленного ряду аналогій, пов'язаних та переплених між собою. Вони глибоко увійшли в наше життя і тому традиційно супроводжують як усне, так і писемне спілкування – це постійні епітети, образи-кліше, метафори, порівняння. Найширші можливості для дослідження відкриває фольклор. Зокрема, в українському фольклорі постійними епітетами є: *битий шлях, свіжа (жива) копійка, лисий чорт, легкий хліб, мертва тиша, довгі руки, добрий козак, смерековий стан, волошкові очі*. А, наприклад, давньогрецькій літературі притаманні зовсім інші епітети: *златоперста, волоока* тощо.

У різних лінгвокультурних спільнотах по-різному осмислюються зовні однакові реалії і, звичайно, існують значні відмінності в елементах культурної символіки. Наприклад, для українців *вишиваний рушник* – на щастя; *дуб* – символ могутності та сили; *береза* – чистоти і ніжності; *папороть* асоціюється з елементами ритуалу на язичеському святі Івана Купала, із кладовищем, смертю; *засць* – символ швидкості та боягузтва; *черепаха* – млявості; *вовк* – зла; *лисиця* – хитрощів, лестощів, обману; *ведмідь* – добродушності та незграбності; *дракон* – зла і жорстокості, але *засць* – символ мудрості для деяких народів Західної Африки; *дракон* – могутності, здоров'я та успіхів; *папороть* – побажання подальших успіхів у народів Сходу. Росіяни користуються символікою *дуба* для позначення нерозумних дій, вчинків (*дуб дерево*).

Знакові явища в мовній культурі не становлять відокремленої галузі, не відділяються повністю від інших сфер життя. Слушно зауважує В.М. Вовк: «Кожна національна мова має певну своєрідну структуру комунікативного акту, яка проявляє себе всебічно у процесі будь-якої діяльності» [3, с. 23]. Серед головних аспектів вивчення національно-культурної специфіки мовлення, зокрема співвідношення дієслівних та недієслівних засобів спілкування, їх ролі у виникненні знакових явищ, тра-

диційності образів, порівнянь, кінетичних (пов'язаних із рухом) актів спілкування тощо, вчений виділяє також символи.

Висновки. Отже, у різних лінгвокультурних спільнотах по-різному осмислюються зовні однакові реалії, і, звичайно, існують значні відмінності в елементах культурної символіки. В арсеналі української духовної культури набутки мовної культури фольклору і живого мовлення в усіх жанрах та класичної літератури від її давньокіївського періоду до сучасного вражають розмаїттям, а нерідко й несподіваністю інтерпретацій. Фразеологізми безпосередньо або опосередковано (через співвіднесеність асоціативно-образного змісту із символами, стереотипами національної культури) несуть у собі культурну інформацію про світ, соціум. Тільки людина, яка оволоділа культурними цінностями нації, добре знає поезію свого народу, винагороджується здатністю користуватися поетичними символами й образами.

Література:

1. Ажнюк Б.М. Мовні явища як етнокультурна цілісність / Б.М. Ажнюк // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 26–43.
2. Бабаханова Л.Т. Модели культуры в национальном речевом общении / Л.Т. Бабаханова // Язык и культура. – К. : Полиавт, 1992. – С. 95–96.
3. Вовк В.Н. Звуковые явления в языковой культуре / В.Н. Вовк // Культура слова. – 1980.– Вып. 19. – С. 22–26.
4. Маслова В.А. Текст и отражённая в нём культура народа / В.А. Маслова // Язык и культура. – К. : Полиавт, 1992. – С. 82.
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 616 с.
6. Русанівський В.М. Мова в нашому житті / В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1989. – 112 с.
7. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / С.В. Семчинський. – К. : Поліграфіка, 1996. – 413 с.
8. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Юрченко О. В. Культурно-национальные стереотипы языкового сознания

Аннотация. В статье речь идет о слове как единице языка, о его знаковой природе и главном предназначении – пробудить человеческое сознание. И только в тексте слово приобретает множество коннотаций, становится своеобразным культурным кодом, содержащим в себе информацию об истории, этнографии, национальной психологии, национальном поведении, то есть обо всем, что составляет содержание культуры.

Ключевые слова: текст, идиостиль, идиома, коннотация, языковой знак, символ.

Yurchenko O. Cultural and national stereotypes of language consciousness

Summary. In the article the point is that the word as a unit of language is only a sign, whose function is to arouse human consciousness. And only in the text, the word acquires a countless number of connotations, and it becomes a specific cultural code, which encloses some information on history, ethnography, national psychology and national behaviour, that is, on everything which constitutes the contents of culture.

Key words: text, idiostyle, idiom, connotation, linguistic mark, symbol.